

покоління шляхетських політиків, що в 1540—1550-х роках починають виступати на політичній арені.

Багато заважили на формування цієї опозиції спеціально двірські обставини Польщі-Литви. Старий король Жигимонт уважавсь охоронцем традицій, політичних і релігійних, і до певної міри був ним Але поруч старого двору, з ожененням старого Жигимонта з молододу міланською княжною Боною Сфорца (в р. 1518) повстає новий двір, почасті привезений молододу королеводу з Італії, почасті доповнений на місці різнодо публікою, що ластилась до неї. Двір з характером, зовсім відмінним від старого,— не тільки свобідний від усяких місцевих традицій, але в значній мірі навіть ворожо до них настроений. Сей молодий двір, з одного боку, викликає гострі нарікання і обурення польського громадянства своїми всевладними впливами в політиці й адміністрації, котрі цілком явно і цинічно продає за гроші й послуги (нагадують ту прецікаву історію, як львівські міщани купили собі тут владицтво), обсаджує своїми клевретами визначніші державні та церковні посади і наводить соблазн своєю розпустоду й неморальністю. З другої сторони, він служить огнищем нової гуманістичної італійської культури, нових ідей, втім і нововірства Попередні впливи італійського відродження, більш розрізнені й скромні, знайшли раптом своє яскраве й інтенсивне завершення Наче цілий кусничок Італії з її культуроду, скептицизмом й релігійним індіферентизмом італійського відродження був раптом пересаджений на краківський Вавель. Без малого двісті душ рахував італійський двір, привезений королеводу!

Італійські впливи полилися буйним потоком між дворян, аристократію й міщанство,— а втім і тони скептицизму та нейтральності в релігійних справах. Один з найближчих людей королеви і через те дуже впливовий — її проповідник і сповідник Франческо Лісманін, італієць з острова Корфу, призначений завідателем францисканських монастирів Польщі, був гарячим прихильником нових релігійних ідей,— і сама королева помагала йому отримувати заграничну протикатолицьку літературу. Він був учасником вільнодумного краківського гуртка, де сходились визначні представники краківської інтелігенції, учні й прихильники Еразма — як Тшечеські, звісний юрист Якуб Пшилуські, найславніший з публіцистів тої доби Андрій Фрич-Морджевські й ін. Під впливом сього Лісманіна францисканські монастирі раптом стали огнищем нововірських ідей,— а сам він пізніш став одним з визначних діячів польського антитринітарства — найбільш радикальної з заціплених на польським ґрунті релігійних течій.

Не дивно, що й син Бони й Жигимонта Старого, його наслідник Жигимонт-Август (род. 1520), виростаючи в такому оточенні, змалку підпав впливам нових релігійних ідей, перейнявся скептичним настроєм супроти церкви і носився з планами політичних здобутків коштом релігійної реформи. Його двірськими капеланами і проповідниками в 1542—4 рр. один за другим стають визначні прихильники реформи: Як Козмінчик і Бавжинец Пращницькі, прозваний за своє завзяття «Роздором» (*Discordia*). Користаючи з свого становища на дворі, вони починають явно виступати з новими поглядами з кафедри: з з'їдливою критикою католицької церкви й доктрини, спочатку в Кракові, а потім у Вільні — коли туди переїхав королевич, одержавши від батька в безпосередню управу в. кн. Литовське. Се викликало сильне враження. Біскупи наставляли на Жигимонта-Августа, щоб він віддалив від себе таких шкідливих людей, але той рішуче брав в оборону їх самих і їх критику духовенства.

Сі й подібні факти, відомі про наслідника, викликали у прихильників реформи живі надії, що з смертю старого короля справи візьмуть дуже корисний для неї оборот — прийде їх час. Тож ще на останніх соймах, скликаних за життя старого короля, вони все сміливіш починають виступати проти ієрархії, привілегій духовенства, розпоряджень, виданих проти нововірства, і т. д., а смерть Жигимонта і перехід влади до його сина стають немов сигналом загального наступу.

При тім з особливою силою прокидались старі змагання шляхти до обмеження духовенства, підняті сто літ тому гуситським рухом. При нагоді дискусій над способами утримання постійного війська в 1520-х рр. піднято було питання про оподаткування на сю мету духовних маєтків нарівні з світськими, і ся справа участі духовенства у воєнних тягарах з того часу не сходила з парламентарного обрію. В 1530-х рр. між магнатами й шляхтою складалась навіть змова, щоб при нагоді переходу корони від Жигимонта до його сина не допустити його до корони, перше ніж він дасть згоду на відібрання від церкви третини всіх її маєтків. З новою силою відживає війна шляхти з духовенством за десятину, протести проти церковних кар (цензур) за ухиляння від сього податку, проти претензій єпископату судити духовним судом усіх, хто не виконує сих церковних обов'язків: шляхту й її підданих. Духовний суд накладає кари, але королівські старости не виконують його засудів, шляхта і магнати рішуче не дозволяють церковній езекутиви над їх підданими і віддячують різними насильствами над духовенством і його маєтками. На анафеми духовенства вони відповідають різними відзивами про зіпсуття і негідність духовенства, його переступи проти

дисципліни й моральності, хапливість на доходи і занедбання церковних обов'язків

Сі старі мотиви, розбуджені колись гуситством, відігріті були приходом до Польщі їх останків — т зв чеських братів, або «Братської єдноти», як вони себе називали. Вигнани з Чехії й Австрії розпорядженням імператора Фердинанда в 1548 р., вони прибули цілим караваном, з жінками й дітьми, до Великопольщі, де ще жива була пам'ять про гуситство, і їх ласкаво прийняв у свою опіку Андрій Гурка, староста Великопольщі. Познань стала їх головною квартирою, і вони знайшли тут дуже сприятливі умови для своєї організації. Але Жигимонт-Август, що саме в той час вступив на королівство, незважаючи на всі свої толерантні симпатії, не хотів давати приводу Фердинандові до якого-небудь незадоволення з сього приводу і наказав Гурці негайно вигнати їх за границі королівства. Тоді брати перебрались до Прусс, під опіку Альбрехта, але невеличка громадка їх зосталася в Познані, і братські проповідники, що наїздили сюди до них з Пруссії (особливо енергійний і здібний проповідник Юрій Израель), знаходили все нових прихильників між місцевою людністю, втім і в різних впливових панських сім'ях. Громада зростала в числі і впливах, і коли соймові постанови 1552 р дали їй можливість явного і безпечного існування й її духовний керманіч Израель міг перенестись сюди на постійну працю, познанська братська громада розгорнулася в повній силі і здобула великий розголос і авторитет як найкраще організована і сильна євангелицька громада

Братська Єднота була властиво першою організованою євангелицькою церквою Польщі і завдяки тому якийсь час грала провідну роль серед євангелістів цілої Польщі Лютерани ставились до неї доволі прихильно завдяки похвальним рекомендаціям, даним Лютером гуситству і Братській Єдноті, хоча її ідеологія була ближча швейцарському реформатству Але саме на швейцарську реформацію стали орієнтуватися й євангелісти Малої Польщі, якраз у тім часі, з кінця 1540-х років Через се все, коли серед польських євангелістів у 1550-х рр виросло бажання об'єднатися в єдиній церкві, то взірцем взято познанську братську громаду з її конфесією На з'їздах польських євангелістів у Голухові і Козмінку, весною і літом 1555 р., прийнято чеську конфесію і літургію й ухвалено нічого не робити без поради сеніорів єдноти (козьмінецька унія 31 серпня 1555). А хоч ся унія не була в житті проведена ригористично, тим не менше поширення братської доктрини і чеської гегемонії мусило оживити старі гуситські традиції, тенденції до народної церкви і ворожнечу до католицької церкви,— хоча досі ся сторона в

діяльності і впливах братчиків у їх новій вітчизні — відродження старих гуситських традицій все ще не розсліджена як слід.

З другої сторони, як за часів гуситського руху, нові реформаційні течії теж мали тенденцію опертися на антитезу Західної і Східної церкви: покликуватись на окремишність Східної церкви та на її особливості від Західної, щоб збити претензії Риму на універсалізм і виключне (монопольне) представництво апостольської традиції. Знов-таки, ця сторона досі не дочекалась докладнішого висвітлення; проте й тепер можемо вказати кілька характеристичних фактів, які дають нам спромогу орієнтуватися в сій цікавій для нас стороні реформаційного руху.

Найбільш звісний епізод — се виступи Станіслава Оріховського (Orzechowski) ¹. Він був син шляхтича-латинника Перемишльської землі, незаможного, але впливового земського писаря перемишльського (уряд дуже важний в місцевім шляхетським колу!), що оженився з донькою місцевого православного священика Баранецькою Станіслав — шостий з ряду син (роджений 1513 р.) був, розуміється, вихрешений на латинську віру і від коліски призначений на духовну кар'єру: батько зараз по уродженню виходив йому в короля привілей на уряд каноніка в Перемишлі і зв'язані з тим приходи. Але малий канонік виніс з батьківської хати не тільки твердий «руський» патріотизм (в розумінні провінціалнім, а не національнім!), але й пам'ять свого походження — по матері — від православної церкви. Усильно нагадує він, в пізніших своїх працях, що він Ruthhenus, або gente Ruthenus natione Polonus (з роду русин, національністю поляк), що русини його кривляки з матеріної сторони — й його ідеологія з сього боку може характеризувати отих «рутенів», що тислися тоді до протестантських університетів, шукаючи там — як справедливо здогадувався дехто з дослідників, між іншим і розв'язки сєї антитези східного і

---

¹ Стара біографія Оріховського в «Wiadomości historyczno-krytyczne do dziejów literatury polskiej» *Й. Осолінського*, т. III, 1822, новіша *Л. Кубали* «Stanislaw Orzechowski i wpływ jego na Rzeczpospolitą wobec reformacji XVI wieku», Львів, 1870, — нове видання, перероблене і з дещо зміненним заголовком (S O i wpływ jego na rozwój i upadek reformacji w Polsce), 1906 р., в серії Nauka i Sztuka Стаття *Сумцова* «Stanislaw Оршковський» в К. Старини 1888 к. XI Збірка *Коженьовського* «Orichwiana», 1891 — див вище. *А. Maczuga* Ostatnie lata w życiu Stan Orzechowskiego, Sprawozd gimn w Tarnowie 1894—5 *Т. Smoleński* Wczesna młodość S. Orzechowskiego В латинській формі Orichivius, уживаний самім Оріховським, можливо, зосталась пам'ять колишньої української форми його назвища, я тому пишу його ім'я в сій українській формі.

західного світу, римської і грецької церкви, що так давалася їм взнаки дома!

Талановитий, вразливий, похопливий, з своєю релігійною й культурною двоїстістю, молодий Оріховський скоро попадає в конфлікт з католицькою церквою і вносить сюди весь свій незвичайний темперамент, чималий досвід і різносторонні знання. Після науки в ріднім Перемишлі і Відні він потрапив до Вітенберга, жив у домі самого Лютера, кілька літ обертався в центрі політичної й релігійної боротьби. Закінчив потім свою освіту в Болоньї, Падуї, Венеції, Римі — став тут близьким чоловіком кількох кардиналів. Викликаний батьком, щоб прийняти священство і зайняти приготівані для нього багаті парафи, заявляє він йому, що не хоче бути ні священником, ні безженником, а кінець кінцем годиться висвятитися в грецькім обряді, щоб бути священником жонатим. Але тут батько, мабуть не менш імпульсивний, як його син, кладе на все се свою тяжку руку. Молодий Оріховський не стямивсь, як той його поставив перед очі львівського арцибіскупа Стажеховського, а той для старого приятеля не завагався висвятити його сина з порушенням канонів: не вимагаючи від нього ні посвідчень від його дієцезального єпископа, ні обітниць безженності. Тому Станіслав не вважав себе ніскільки зв'язаним своїм священством. Йому скінчилось тоді 30 літ, він поривавсь до широкої публічної діяльності. Вів життя свобідне, світське, обертався в кругах подібних до нього вільнодумців, як згаданий краківський гурток та інші. Зав'язував широкі зв'язки між магнатською й шляхетською публікою. Одну за другою випустив кілька публіцистичних брошур, у котрих зачіпав сучасні теми, в тонах тодішніх опозиційних шляхетських настроїв: вдаряв на двірську камарилью кор. Бони, соймові непорядки, підкупство й гендлювання урядами в кор. канцелярії. Ганьбив духовенство за обдирання народу, шельмував за паразитство монахів, а шляхті приточував, що весь тягар податків скидає на хлопа, а сама нічого не платить. Сурмив у воєнну сурму, кликав у похід на турка, що хотіла організувати курія в інтересах католицької партії.

Агітував незвичайно влучно, захоплюючи загал, став «трибуном Малопольщі», як його називано, — і тут виступає він з своєю руською справою: покликає римське духовенство до поєднання з грецьким і боронить рідну руську церкву з її обрядом проти католицьких упереджень.

Перша з цих руських брошур — «про руське хрещення» (*Baptismus Ruthenorum*) вийшла 1544 р., в формі листу до примаса польської церкви арцибіскупа Гамрата. Оріховський нагадує як пекучу справу — поєднання з русинами. До-

водить, що різниці між обома церквами незначні, роз'єднання походить з упередження. Для прикладу вказує на практику перехрещування русинів при їх прилучуванні до римської церкви: доказує правосильність хрещення по руському обряду, закидає Сакранові незнання руського обряду і зайву неприхильність до нього. Наводить папську буллу, видану в зв'язку з посольством Йосифа 1501 р., і вияснює дійсний порядок прилучення русинів до римської церкви.

Друга брошура — проти целібату (*De lege coelibatus*), 1547 р., тримана в формі промови до тридентського собору, проти папи Сіриція як ініціатора примусової безженності кліру. Оріховський виливає тут з великим темпераментом і безпосередністю свої задушевні, наболілі гадки, що, певно, не раз обертав він, думаючи про свою особисту долю. Не заглиблюючися в історію питання і в мотиви сього закону, іменем всього духовенства, позбавленого подружжя, відкликається до права і потреби людської натури.

Сей закон противиться Богові й природі, писав він. — «Не добро чоловікові бути на світі самому, множитесь, наповняйте землю і володійте нею», каже Бог. Сі слова, сказані язиком всемогучого, становлять закон, що постав разом з чоловіком. Сірицій назвав недобрим те, що Бог називає добрим, розлучає те, що той сполучив, — чи ж се не касування закону божого і не знасилування природи. Скажіть, що можна гіршого зробити? Під вимовкою чистоти він втрутив наш стан у калюжу гріхів — кожний мусить впасти до неї; нехай би що хотів говорив про свою честь, а проти закону, написаного природою на тілі наших. Наймудріші й найсвятіші люди признали подружжя єдиним способом погамування похоті, утримання обох половин людства при їх прикметах і упорядкування родини. Закон же Сіриція відібрав від нас сю можливість чистого і повздержного життя, через нього живемо без дому, без сім'ї, без завтрашнього дня, всім чужі, блукаємо розпорошені по всьому світу, нарікаючи в глибинах сердець, бо союз сей такий приемний Богові, як чисте і непорочне життя. Жінка — умова нашого існування, без неї рід людський не міг би існувати понад один людський вік. Без неї не було б на землі нічого постійного, нічого, що могло б утримати нас в межах пристойності і порядку. Тому-то природа убрала її в усякі привабності і порядку. Тому-то природа веліла нам її любити і хотіти, і хто ж може протистати сьому потягові до неї, коли вона посідає більше привабності, ніж ми розуму, більше краси, ніж ми — уданого спокою, котрим захищаємо себе, щоб не дати потягнути себе ще самим мріям, перше ніж побачимо її саму? Чоловік хоче її, як хоче страви і пиття, бо пиття і страва так само на те, аби він жив

і множив, і все застається скаліченим, неповним і неприродним, що застається без потягу і розмноження. Сховай же свої глоси, параграфи, декреталії: в розумі людським се записано, що подружжя річ свята, людство має се за незламну правду, і ніяка повага, ніяка сила не зможе змінити се переконання.

«Що значать всі церковні вигоди супроти лихих наслідків сього закону, що відділив Захід від Сходу?»,— питає автор. Хто боронить целібат, боронить розпусту, доводить він, і на доказ наводить жахливі факти і цифри, позбирані в Римі, про розпусту духовенства. Заявляє свою незламну волю, подиктовану йому самим Богом, утекти від тисячі гріхів, що тягне за собою целібат, і оженитись. Кличе всіх духовних, аби йшли за його прикладом. Благає папу справедливо поставитись до сього покликку— пригадати свої гріхи молодості і вернути честь клірові. А соборові радить скасувати сей тяжкий і ганебний закон і дати священству змогу бути людьми, громадянами, жити в чистоті і зберегти свою душу.

Брошура викликала сильне враження. У Оріховського знайшлось чимало одностумців між ксьондзами, а серед шляхти й ще більше охочих підтримати їх у таким спасеннім замірі. Се здавалось дуже зручним моментом, щоб завдати болючий удар лицемірству і претензіям ієрархії, і разом — простягнути руку Східній церкві, «руській вірі» для спільного наступу на «римлян».

Правда, Оріховський на практиці не виявив стільки витривалості, скільки вимагало гордо сказане слово. Коли за сю книгу його покликано на єпископський суд, він виправдувався, що видрукували її приятелі без його відома,— сам він годиться на те, щоб сю книгу знищено, і надалі обцяє у всім бути послухним канонам церкви. Але своїх ідей він не залишив. На дворі першого сенатора П Кміти він знайшов собі панну і відбув з нею бучні заручини; висватав іншу шляхетську панну своєму приятелеві Мартинові Кровицькому, плебанові Судової Вишні (пізнішому визначному дячеві реформації), і справив йому весілля у своїм домі. Виступив з спеціальним трактатом в обороні Валентія пароха Кржчонова, що теж оженився, йдучи за його покликком.

Суд над сим Валентієм став голосною політичною справою: цілий ряд визначних панів, прихильників нових ідей і патронів нововірства — Микола Рей, Миколай Олесніцькі, власник Пінчова, й ін., стали разом з Валентієм перед трибуналом краківського біскупа, як той його покликав на свій суд. Домагалися, щоб ім доведено святим письмом, а не якимись людськими гадками, обов'язковість целібату. Біскуп Мацейовський виніс засуд, але в своїй апології, зверненій до

Оріховського, виступав дуже нерішучим адвокатом канонічної справи. Пригадував йому свої колишні розмови на сю тему, — признавав в них, що целібат добре було б скасувати, але таке скасування могло б статися тільки за соборною постановою, а не сваволею одиниць, і проти такої сваволі обіцяв сам рішуче виступити і своїх колег приводити до того. Валентія всадили до єпархіальної в'язниці, але поводитися з ним лагідно. Що ж до Оріховського, то прелати і їх однопідданці вжили всього свого впливу на патрона його нареченої — Кміту, щоб розбити його шлюб. Оріховський дїстав відмову, але за свій сором відомстився громовою промовою проти розпусти духовенства на соймику Перемишльської землі, що збирався у Вишні. Засобом моральної поправки він знову виставляв зане́хання целібату і повторяв свою постанову про оженення. Місцевий єпископ Дзядуські перечився; шляхта рішуче брала сторону Оріховського проти нього. А коли єпископ, незважаючи на се, загрозив Оріховському, що не тільки позбавить його церковних прав, коли він дійсно оженився, — але й вижене з Перемишльської землі й конфіскує його власні маєтки (таке розширене толкування духовного суду присвоїла собі ієрархія), — шляхтичі прирекли загроженому землякові поміч на найближчому соймі, куди він свою справу переніс — на суд самого короля.

На сім соймі (1550 р.) справа Оріховського стала одним з найбільш яскравих виявів шляхетського обурення на претензії духовенства Оріховському вироблено в короля згоду, щоб він сам боронив свою справу перед цілим соймом; найбільші магнати Польщі й Литви, убравшись за простих служебників, ставилися з ним разом, як його оборонці перед примасом і єпископами, котрим доручено було розглянути його справу, і вони ж настояли, запевнивши йому утримання й опіку, щоб він таки оженився, не чекаючи дозволу з Рима. Висватали йому панну з родовитого шляхетського дому панів Хелмських (з Краківської землі) Оріховський зложив з себе священство, «найшасливішого дня свого життя» взяв шлюб з висватанною йому панною (з котрою дійсно прикладно прожив потім до кінця свого життя), і був оваційно вітаний за сей свій крок цілою шляхетською братією. Привітальні листи молодим сипались таким рясним дощем з усіх кінців, що Оріховський не мав змоги на них відповідати, а об'їзд рідні й знайомих — котрих число розрослося безконечно, перетворився в правдивий триумфальний похід його трохи не по цілій Малопольщі та Русі.

Але за сими медовими місяцями прийшли тяжкі будні, і все пізніше життя Оріховський витратив на безплідні зусилля добитися підтвердження з Рима свого шлюбу і повернення йому прав.